

4. ПРАВОСЛАВНА ПРОБЛЕМАТИКА В ДОСЛІДНИЦЬКИХ ЗДОБУТКАХ УКРАЇНСЬКОГО РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

Серед усіх релігієзнавчих тематик, які активно досліджувалися у роки незалежності України, розвідки у царині православ'я були і залишаються одними із найпоширеніших. Це й не дивно, бо ж ця конфесія - як в історичній ретроспективі, так і нині - залишається домінуючою в Україні, що значно розширює тематику досліджень, які проводяться не лише у релігієзнавчій, але й в історичній, політичній та інших площинах. Відтак обсяг літератури, в якій розглядаються історичні, богословські, економічні, політичні, соціальні, психологічні, культурні та інші аспекти функціонування православ'я як релігійної течії, є надзвичайно великим і нараховує десятки монографій та сотні статей. На жаль, узальнюючих праць з історіографії, присвячених публікаціям із православної тематики у незалежній Україні практично немає. Виняток становить хіба що праця В.Ульяновського, яка була видана на початку 90-х років м.ст., а тому нині вже дещо застаріла (Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні.- Кн.1.- К., 1994).

В подальшому, згідно з вимогами ВАК України, дослідники вимушені були розробляти історіографічну тематику більш повно, але вона носила переважно прикладний характер – здійснювався огляд розробки тієї чи іншої проблеми, але не досліджувалося включення цієї проблеми у загальну картину релігійного життя. Тому головний масив серед історіографічних оглядів становлять дисертаційні дослідження.

Нині не існує єдиного підходу до класифікації історіографії історії православ'я в Україні. Зокрема виділяються напрями за конфесійною (церковною) чи національною належністю, діаспорна, регіональна та інша історіографія. Слід також враховувати, що оцінка тих чи інших подій відрізняється і від того, чи є автор кліриком тієї чи іншої церкви, а чи ж світська людина. Головну увагу при аналізі заявленої проблематики ми намагалися зосередити на тематичних розробках, не уникнувши при цьому і часового фактору. Відомо, що належність до певного періоду розвитку українського релігієзнавства накладає відбиток і на характеристики релігійних явищ.

Ще однією заувагою є те, що наш аналіз буде далеко не повним, коли до уваги не будуть взяті напрацювання, окрім науковців-релігієзнавців, фахівців інших наук, які досліджують православну тематику, зокрема зазначених вище істориків, політологів, соціологів та ін., окремі із праць яких мали певний вплив на розвиток вітчизняного релігієзнавства.

Загальною рисою української історіографії на православну тематику (хіба що за невеликим винятком) можна назвати її описовість, а також регіональну й фахову роздрібненість, коли певні православні проблеми (становлення автономії чи автокефалії, українофільські рухи у конфесії на початку ХХ століття тощо) або ж дослідження регіональної специфіки (нині популярними є описи розвитку окремих епархій в окремі історичні періоди) вириваються із загального контексту розвитку релігійної сфери країни. Праці синтетичні, в яких аналізувалися б межові події, здійснювався б комплексний аналіз тих процесів, які відбувалися у всіх регіонах і були обумовлені закономірностями розвитку православ'я як єдиного організму, є радше винятком, аніж закономірністю. І це зрозуміло – будь-яка спроба об'єктивного аналізу процесів в Українському Православ'ї вимагає не лише наукової, але й певної політичної позиції. З іншого боку, заангажовані автори, будучи вірними тієї чи іншої православної Церкви, часто автоматично ставили свою Церкву поза критичним аналізом її внутрішньо- та зовнішньо-церковної діяльності.

На початку 90-х років минулого століття основна увага українських релігієзнавців та істориків була прикута до написання максимально об'єктивної історії православ'я в Україні. Адже століттями українська історія, культура та історія релігій в Україні зазнавали постійного й жорсткого цензурування. А тому не лише історія України, але й історія розвитку тут православ'я сприймалася або ж через сито імперських шовіністичних схем, або ж (в радянські часи) сталінського "Короткого курсу ВКП(б)".

Поборювати ці проімперські схеми на перших порах допомагали витягнуті із "спецхранів" праці т. зв. "буржуазних націоналістів" І.Огієнка, М.Грушевського, Д.Дорошенка, І.Власовського, Н.Полонської-Василенко, Ю.Федоріва, В.Чехівського, А.Річинського та багатьох інших богословів, істориків й історіософів, які значну роль у своїх дослідженнях приділяли історії та особливостям православ'я в Україні. Зважаючи на важливість цих праць, більшість з них була перевидана у незалежній Україні.¹³⁴ Не менш важливу роль в об'єктивному висвітленні історії

¹³⁴ Огієнко І. Дохристиянські вірування українського народу.- К., 1990; Огієнко І. Початки християнства серед українського народу // Київська старовина.- 1992.– № 1.– С. 124–137; Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українське монашество.- К., 2002; Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні.– К., 1992; Дорошенко Д. Нарис історії України.- Т.1–2.– К., 1991. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. У 4-х т. і 5 кн.- Т. 1-4.- К., 1998; Воропай О. Звичаї українського народу (етнографічний нарис).– Т.1-2.– К., 1991;

православ'я в Україні відіграли тогочасні діячі української діаспори, які вже з початку 90-х років минулого століття налагодили тісні контакти з українськими дослідниками і сприяли як популяризації праць богословів української діаспори в Україні, так й ознайомленню діаспори із напрацюваннями українських філософів та істориків релігії.

Серед таких осіб слід відзначити доктора Святомира Фостуна, який довгі роки опікувався виданням "Відомостей митрополії УАПЦ у діяспорі й епархії у Великій Британії" – унікального журналу, чи не в кожному числі якого продовжують друкуватися релігієзнавчі (у більшості своїй – із православної тематики) розвідки науковців з України, упорядкував унікальні збірники з історії Українського Православ'я в діаспорі.¹³⁵ Не менш активним є один із найвідоміших українських богословів у Канаді протопресвітер Степан Ярмусь – автор кількох православно-богословських та публіцистичних книг,¹³⁶ який багато зробив для розвитку українських видань у діаспорі, зокрема журналу "Віра і культура"* та газети "Український голос". Особливо цікавими є напрацювання о.Степана у сфері міжконфесійного діалогу.¹³⁷ Із нової хвилі української діаспори слід назвати історика Церкви С.Плохія, який багато працює над історією православ'я в Україні. Домінуючою тенденцією релігієзнавчих досліджень українців у діаспорі (починаючи з 90-их років ХХ століття) можна назвати їх історично-хронологічну направленість.

На основі напрацювань українських істориків та історіософів кінця ХІХ – першої половини ХХ століть на початку 90-х років ХХ століття в Україні почали з'являтися публіцистичні та наукові розвідки, які можна розділити на три напрями: історичний (фактично написання альтернативної до існуючої "російсько-радянської" історії православної Церкви); історіософський (дослідження особливостей православ'я в

Полонська–Василенко Н. Історія України.– Т. 1-2.– К., 1992; Федорів Ю. Історія Церкви в Україні.– Торонто, 1990; Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості.– Тернопіль, 2002; Нечуй–Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології.– К., 1992 та ін.

¹³⁵ Нарис історії Української Автономної Православної Церкви у Великій Британії. Загальна історія.- Ч. 1. / Упорядник доктор С.Фостун.- Лондон, 1988.

¹³⁶ Ярмусь Степан. Сучасне душпастирство.- К., 1994; Ярмусь Степан. Досвід віри українця. Вибр. твори.– К., 2002.

* Видання педагогічного персоналу й співробітників Колегії св.Андрія у Вінніпезі (Канада).

¹³⁷ Ярмусь Степан, отець. На вершинах – ідеї екуменізму та "братні" діалоги // Вісник Київської Духовної Академії.– 1996.– № 1.– С. 39-43.

Україні, формування і обґрунтування понять "етноконфесійний синкретизм", "Українське Православ'я" тощо); філософський (осмислення процесів у релігійному житті країни через призму синкретизму етнічного і релігійного, виявлення загальних закономірностей релігійного процесу).

Базовим поняттям, навколо якого відбувалися найбільші суперечки, але без якого неможливо було зрозуміти суть переломних подій у розвитку православ'я в Україні, було поняття "Українське Православ'я". І за царської, і за радянської влади проблема Українського Православ'я була, у зв'язку з боротьбою з "проявами українського націоналізму", під жорсткою забороною. І лише після 1989 року, коли в Україні почала активно відроджуватися Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), з'явилися поодинокі статті В.Іванишина, В.Яреми, Ю.Ісиченка, А.Андрієвського, В.Ульяновського, С.Плохія, О.Ігнатуші¹³⁸ та інших дослідників, які намагалися підняти проблему Українського Православ'я. Проте у більшості своїй ці праці носили полемічно-публіцистичний характер. В них розглядаються лише окремі, часто розрізнені у розумінні, аспекти цієї великої проблеми.

Більше того, незважаючи на тривалі дослідження з історії православної Церкви в українській діаспорі, тут теж не була вироблена цілісна концепція Українського Православ'я – розпорошені й здебільшого заполітизовані розвідки богословів та світських дослідників з цього питання мали в основному історико-хронологічний характер і не могли слугувати доктриною Церкви. Що це так, засвідчує хоча б лист покійного патріарха Київського та всієї Руси-України Володимира (Романюка) Президентові Національної Академії наук України Б.Патону (№ 148 від 2.03.1994 р.), в якому патріарх звернувся за допомогою до науковців з проханням допомогти "в дослідженні витокової історії Київської митрополії, особливостей Українського православ'я, нинішньої ситуації в православ'ї в Україні та світі".

Цікаво, що за всі роки незалежності жодна із функціонуючих в

¹³⁸ Іванишин В. Українська Церква і процес національного відродження.– Дрогобич, 1990; Ярема В. Наша українська Церква, або чий ми діти? // Дзвін.– 1989.– С. 107–110; Ісиченко Ю. Українське православ'я: час вибору // Прапор.– 1990.– № 12.– С. 136–159; Андрієвський А. Українське православ'я: втрата самобутності // Людина і світ.– 1993.– № 4–5.– С. 38–42; Ульяновський В.І. Національна Церква України: РПЦ? УКЦ? УАПЦ? // Трибуна.– 1991.– № 11.– С. 36–38; № 12.– С. 37–39; Плохій С. Виникнення і поширення культу Покрови Богородиці // Пам'ятки України.– 1991.– № 5.– С. 32–34; Ігнатуша О. До історії Української автокефальної православної церкви (1921–1930 рр.) // Питання історії СРСР.– 1991.– Вип. 36.

Україні православних церков так і не спромоглася створити власного дослідницького центру (як це є практично у всіх православних церквах світу), який би спільно із світськими науковцями займався дослідженням "витокової історії та особливостей розвитку власної церкви". Навіть у невеликій за кількістю вірних Македонській ПЦ (біля 400 громад) існує історико-богословський інститут, який щороку випускає до десятка монографій з історії цієї Церкви.

Із залученням до вивчення особливостей розвитку православ'я в Україні науковців Академії наук та інших наукових інституцій, виокремлення національних особливостей розвитку православ'я (і релігії в цілому) набуло фундаментального й об'єктивного (незаангажованого) підґрунтя. На основі межових досліджень на грані різних наук – історії, етнології, філософії, психології та ін., вже у першій половині 90-х років ХХ ст. вітчизняними релігієзнавцями були розпочаті фундаментальні напрями, подальший розвиток яких розкривав особливості розвитку в Україні християнських і нехристиянських конфесій в часовому і просторовому розрізі. Зокрема, обґрунтовано правомірність вживання терміну "Українське Православ'я" щодо до-московського православ'я в Україні, показано диференційований (в часі і просторі) вплив православ'я на культуру українського народу тощо.

Важливими віхами на цьому дослідницькому шляху був доробок А.Колодного, С.Здіорука, О.Сагана, В.Єленського,¹³⁹ Л.Пилявця, О.Ігнатуші, А.Зінченка, В.Любчика, С.Головащенко¹⁴⁰ та ін. Того часу

¹³⁹ Колодний А.М. Релігія в контексті історії і культури українського народу // Релігія в Україні (дослідження і матеріали).– Ч.1.– Львів, 1992; Здіорук С.І. Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти // Нац. ін-т стратег. досл.: Наукові доповіді.- К., 1993; Саган О. Параметри етноконфесійної специфіки культури (на прикладі християнства) // Культура і духовність.- Львів, 1991; Саган О.Н. Православ'я в контексті культурного розвитку українського народу. Дис. ... к.філос.н.– К., 1994; Саган О. Православний феномен культури // Віче.– 1994.– № 9; Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990).– К., 1991. та ін.

¹⁴⁰ Пилявць Л.Б. Автокефалія православної Церкви на Україні // Людина і світ.– 1990.– № 5.– С. 19-24; Пилявць Л. Хрещениця ДПУ // Людина і світ.– 1992.– № 5-6.– С. 28-33; Ігнатуша О.М. Українська автокефальна православна церква (1917-1930 рр.).- Дис. ... к.іст.н.- Харків, 1993; Зінченко А. Благовістя національного духу.- К., 1993; Любчик В.П. Православна-богословська інтерпретація проблем творчості: витoki, сучасний стан, етапи еволюції (на матеріалах руського православ'я). Дис. ... к.філос.н.– К., 1994; Головащенко С.І. Особенности эволюции русской православной Церкви как общественного института.- Дис. ... к.филос.н.– К., 1991.

кожна конференція з історії православ'я в Україні ставала подією не лише в науковому, але й у церковному середовищі, а збірники праць за їх результатами одразу ставали бібліографічною рідкістю.¹⁴¹

Проте про якісний стрибок у релігієзнавчому осмисленні історії та особливостей православ'я в Україні, на наш погляд, можна говорити лише із другої половини 90-х років минулого століття. В цей час з'являються фундаментальні академічні дослідження з історії та особливостей православ'я в Україні, проводиться велика робота з популяризації визначних історичних постатей як із церковного, так і світського середовища. З цього часу можна говорити і про своєрідну наукову релігієзнавчу школу українських православознавців, яка існує на базі Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди Національної Академії наук України.

Важливо, що Відділення не замкнулося на власних напрацюваннях, а на громадських засадах перебрало на себе роль координатора релігієзнавчих розвідок у масштабах всієї України. Відтак стали можливими фундаментальні проекти, серед яких відзначимо десяти томне видання "Історія релігії в Україні", перші три томи якого були присвячені появі й розвитку православ'я в Україні,¹⁴² підручник "Історія релігії в Україні", де значна частина матеріалу також присвячена православ'ю, збірники праць "Історія православної церкви в Україні" та "Українська церква між Сходом і Заходом"¹⁴³ та ін. Популяризатором здобутків українських релігієзнавців стали журнал "Українське релігієзнавство", фактично у кожному числі якого друкуються розвідки з православної тематики, та часопис "Релігійна панорама", де даються анонси нових релігієзнавчих видань, що вийшли друком.

¹⁴¹ Див.: Культура і духовність.- Львів, 1991; Релігійна традиція в духовному відродженні України.- Полтава, 1992; Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.- Черкаси, 1992; Історія християнської церкви на Україні.- К., 1992; Релігія в духовному житті українського народу.- К., 1994; Історія релігій в Україні.- К.-Львів, 1994; Православ'я і культура: історія і сучасність.- Полтава, 1994; Історія релігій в Україні.- Київ-Львів, 1995; Релігія і церква в контексті суспільних і духовних реалій сьогодення.- К., 1995 та ін.

¹⁴² Історія релігії в Україні. У 10-ти т.: Т.1 - "Дохристиянські вірування. Прийняття християнства".- К., 1996; Т.2 - "Українське православ'я".- К., 1997; Т.3.- "Православ'я в Україні".- К., 1999.

¹⁴³ Історія релігії в Україні.- К., 1999; Історія православної церкви в Україні" / за ред. А.Колодного і П.Яроцького.- К., 1997; Українська Церква між Сходом і Заходом / за ред. П.Яроцького.- К., 1999.

Серед основних здобутків українських релігієзнавців у сфері дослідження православ'я слід відзначити вирізнення поняття Українського Православ'я, його просторово-часове окреслення та визначення основних рис. Зокрема під терміном "Українське Православ'я" розуміються переломлені через призму особливостей національної духовності, передуючих релігійних традицій українського етносу, його історичного буття і самобутньої культури і ввібрані у ролі ідентифікаторів його духовності християнське віровчення і культ, організація церковного життя. Специфіка Українського православ'я проявлялась насамперед в самобутності організації обрядово-культової сфери, мистецького оформлення церковно-релігійного життя, а також оригінальному прочитанні деяких канонічних основ християнського вчення.

Своє узагальнене теоретичне вираження це православ'я знайшло в працях українських істориків Церкви та богословів XVII століття (Петра Могили, Лаврентія Зизанія, Дмитра Туптала та інших), XX століття (митрополита Василя Липківського, Іларіона (Огієнка), Володимира Чехівського, Арсена Річинського та інших).

У часовому розрізі про Українське Православ'я можна говорити починаючи XII століття, коли імпортоване з Візантії християнство починає систематично набувати на наших теренах місцевих рис (до цього спостерігаються лише окремі, несистематизовані зміни). У розвитку Українського Православ'я можна виділити чотири великих періоди: XII-XIV століття – період зародження й формування його основ; XV-XVII століття – час фактично самостійного розвитку Київської митрополії, коли незначна залежність її від Константинопольського патріарха після 1453 р. взагалі стає символічною; XVIII століття – 70-80-ті роки цього ж століття – період інерційного існування залишків Українського православ'я і їх остаточного знищення в роки реакційної українофобської політики Катерини II; період після 1917 року – характеризується розвитком УАПЦ в Україні та діаспорі, а з 90-х років XX ст. – розвитком УАПЦ та УПЦ Київського патріархату.

Базовими рисами Українського Православ'я є: прогресуючий демократизм, поєднаний з виборною основою заміщення всіх церковних посад (соборноправність) і тісно пов'язана з цим моральність Церкви; висока (у порівнянні з іншими Церквами) віротерпимість; європейськість й відкритість до інших релігійних систем; активні процеси онаціональнення обрядових форм; політична інституційність і порівняно висока незалежність від світської влади; гуманізм; евангелізм.

Вирізнення Українського Православ'я дозволило українським релігієзнавцям більш чітко і обґрунтовано підійти до характеристики закономірностей православного процесу в Україні, вписати віковичну боротьбу українських православних віруючих за свою Помісну Православну Церкву у загальний світовий процес розвитку православ'я у світі.

Важливими у цьому аспекті є індивідуальні напрацювання релігієзнавців Відділення щодо історії та особливостей православ'я в Україні. А це праці докторів наук А.Колодного, Л.Филипович,¹⁴⁴ П.Яроцького,¹⁴⁵ Г.Надтоки,¹⁴⁶ П.Косухи,¹⁴⁷ В.Єленського,¹⁴⁸ О.Сагана.¹⁴⁹ Слід відзначити також вагомий науковий доробок релігієзнавців, які працюють у вищих навчальних закладах чи державних установах й активно співпрацюють із Відділенням. Зокрема, це - доктори наук

¹⁴⁴ Колодний А. Україна в її релігійних виявах.- Львів, 2005; Колодний А., Филипович Л. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан.- Львів, 1996; Колодний А., Бодак В. Український Східний обряд.- К., 1999; Колодний А., Саган О. Життя і творчість Арсена Річинського – самовіддане служіння Богу й Україні // Річинський А.В. Проблеми української релігійної свідомості.- Київ-Тернопіль, 2000.– С. 9-47.

¹⁴⁵ Автор-упорядник видань: Українське православ'я // Історія релігій в Україні. В 10-ти т.– Т.2.- К., 1997; Українська Церква між Сходом і Заходом.- К., 1994 та ін.

¹⁴⁶ Надтока Г.М. Православна Церква і процес українського національного відродження 1900-1917 років.- К., 1996; Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900-1917 рр.: соціально-релігійний аспект.- К., 1998.

¹⁴⁷ Автор-упорядник монографії "Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози".- К., 1994.

¹⁴⁸ Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990).- К., 1991; Єленський В.Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні.- К., 2002; Єленський В.Є. "За мир світу, благоустрій церков і поєднання всіх...". Православні і криза екуменічного руху: до 50-ліття Всесвітньої Ради Церков // Людина і світ.– 1998.– № 8.– С. 2-8; Єленський В.Є. Православ'я наприкінці ХХ ст. // Людина і світ.- 1995.– № 4; 1995.- № 7.

¹⁴⁹ Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан.- К., 2004; Саган О. Автокефалія. Між політикою і молитвою // Віче.- 1995.– № 10; Саган О. Самобутність розвитку, основні риси українського православ'я // Історія релігій в Україні в 10-ти т.- Т.2. Українське православ'я.- К., 1997; Саган О. Українське православ'я – самобутнє явище християнського світу // Пам'ять століть.- 1998.– № 2 та ін.

В.Пашенко,¹⁵⁰ В.Бондаренко,¹⁵¹ П.Кралюк,¹⁵² Н.Стоколос,¹⁵³
 О.Ігнатуша,¹⁵⁴ А.Киридон¹⁵⁵ й багатьох інших.

Важливим внеском українського релігієзнавства у світову науку є подальша теоретична розробка і практичне застосування етнології релігії, зокрема таких понять, як "етноконфесійна специфіка культури", "етнокультува специфіка культури" тощо. Ці теоретичні напрацювання були ефективно застосовані при аналізі православ'я в Україні, що вивело вивчення особливостей розвитку та функціонування тут православної Церкви на якісно новий рівень. У монографіях та окремих статтях Л.Филипович,¹⁵⁶ С.Здіюрук,¹⁵⁷ А.Колодного,¹⁵⁸ О.Сагана,¹⁵⁹ О.Шуби,¹⁶⁰ В.Єленського,¹⁶¹ В.Бодак,¹⁶² Г.Кулагіної¹⁶³ та інших науковців

¹⁵⁰ Пашенко В. Православ'я в Україні.- Полтава, 1995; Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. Ч.1.– Полтава, 1997; Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. Ч.2.– Полтава, 2001; Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні (1917-1930-ті роки).- Полтава, 2004.

¹⁵¹ Бондаренко В.Д. Міжконфесійний конфлікт на Україні: витоки, стан і шляхи подолання // Людина і світ.- 1991.– №3.– С.3-7; Бондаренко В.Д. Інституалізована православна релігійність в контексті сучасної суспільно-політичної ситуації в Україні: Дис. ... д.філос.н.– К., 1993.

¹⁵² Кралюк П.М. Особливості вияву національної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст.- Луцьк, 1996; Кралюк П.М. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького.- К., 1997.

¹⁵³ Стоколос Н.Г. Українізація православ'я (з історії Православної церкви у 20-30 рр. XX ст.).– К., 1998; Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.).- Рівне, 2003.

¹⁵⁴ Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст.- 30-і роки XX ст.).- Запоріжжя, 2004.

¹⁵⁵ Киридон А.М. Час змін.- Тернопіль, 2006; Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні (1917-1930-ті роки).- Полтава, 2004.

¹⁵⁶ Филипович Л.О. Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення.- К., 2000.

¹⁵⁷ Здіюрук С.І. Специфіка взаємовпливу етнічного і релігійного (на матеріалах України). Дис. на здобуття наук. ступ. к.філос.н.- К., 1992.

¹⁵⁸ Колодний А. Україна в її релігійних виявах.- Львів, 2005.

¹⁵⁹ Саган О.Н. Національні прояви православ'я: український аспект.- К., 2001; Саган О.Н. Українське православ'я – самобутнє явище християнського світу // Український богослов. - 1999.- № 1.- С. 122-144.

¹⁶⁰ Шуба О.В. Православ'я і традиції національної культури.– К., 1989; Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз).- К., 1999.

¹⁶¹ Єленський В. Нація і релігія: Україна // Людина і світ.- 2003.– № 6.– С.39-48.

¹⁶² Бодак В.А. Релігійна обрядовість в її соціальних реаліях.- К., 2000.

аналізуються глибинні процеси формування етноконфесійної специфіки культури та обрядово-культової сфери релігійного (перш за все – православного) комплексу. Це дозволило пояснити з наукової точки зору активні процеси “онаціональнення” православ’я в умовах його розвитку в різних націокультурних середовищах, довести правомірність понять “Грецьке Православ’я”, “Московське Православ’я”, “Українське Православ’я” та ін.

Конкретні приклади функціонування інституалізованої православної релігійності в складних соціально-політичних та економічних умовах України розглядаються у працях: М.Харишина, В.Мордвінцева,¹⁶⁴ Н.Шип¹⁶⁵ (проблеми, пов’язані із зміною юрисдикції Київської митрополії, характеристика церкви у державотворчих процесах); О.Крижанівського, С.Плохія,¹⁶⁶ (православ’я у XVI-XIX століттях), Б.Андрусишина, В.Ульяновського,¹⁶⁷ А.Стародуба, Т.Євсєвої, Г.Лаврик, Е.Слободенюк, Т.Бобко¹⁶⁸ та ін. (православ’я в Україні у 1917-

¹⁶³ Кулагіна Г.М. Синкретизм дохристиянських вірувань та православ’я в Україні.- Дис. ... канд. філос. н.- К., 2000.

¹⁶⁴ Харишин М.В. Історія підпорядкування Української православної Церкви Московському патріархату.– К., 1995; Харишин М., Мордвінцев В. Російське самодержавство та Київська митрополічна кафедра, або як Українська Православна Церква позбулася автокефалії.- К., 1999.

¹⁶⁵ Шип Н.А. Православна церква у державотворчому процесі (від часів Київської Русі до утворення Української Народної Республіки).- К., 1997.

¹⁶⁶ Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні.- Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX ст.- К., 1994.

¹⁶⁷ Андрусишин Б. Церква в Українській державі 1917-1920 (доба Директорії УНР).- К., 1997; Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Центральної Ради).- К., 1997; Ульяновський В.І. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (Доба Гетьманату Павла Скоропадського).- К., 1997.

¹⁶⁸ Стародуб А. Юрисдикційна політика Російської Православної Церкви 1917-1921 років: Український аспект.- Дис. к.іст.н.- К., 1999; Євсєєва Т.М. Російська ПЦ в суспільно-політичному житті України (1917-1921).- Дис. ... к.іст. н.- К., 2002; Лаврик Г.В. Політика Радянської держави щодо православної церкви в Україні (1917-1923 рр.): історико-економічний аспект.- Дис. ... к. іст. н.- Полтава, 1996; Слободенюк Е.П. Православ’я на Україні у 1920-х – середині 30-х років XX ст.- Дис. ... к. іст.н.- Львів, 1996; Бобко Т.Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20-30-х років XX ст.- Дис. ... к.іст.н.- Запоріжжя, 2005.

1930 роках); Ю.Волошина, О.Лисенко, В.Гордієнко, І.Гридіної¹⁶⁹ (православ'я у роки Другої світової війни) тощо.

Проте мусимо зазначити, що питання сучасного розвитку православ'я в Україні деякі автори намагаються подати переважно у соціально-політичній, а не релігійнознавчій площині. Такі автори найбільшу увагу приділяють описовій стороні подій в православному житті України, застосовуючи при цьому аналіз переважно суб'єктивних чинників, що не дозволяє їм виявити підґрунтя виникнення й існування внутрішньоправославного конфлікту. Це змушує авторів, особливо представників тієї чи іншої православної течії, зводити причини конфлікту до особистісного фактору (особистісних позицій основних фігурантів православного простору) і, відповідно, робити помилкові висновки щодо перспектив розвитку автокефалії в Україні, історії москвофільських напрямів тощо.¹⁷⁰

Не залишилися осторонь зацікавлень українських істориків та релігійнознавців також історія окремих православних напрямів. Це перш за все характерне для України старообрядництво,¹⁷¹ особливості українського обновленства,¹⁷² а також розвиток окремих Помісних церков: Польської, Болгарської, Сербської, Македонської, Грузинської, Вірменської¹⁷³ та інших православних церков.

¹⁶⁹ Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації.- Полтава, 1997; Лисенко О.С. Релігійна ситуація на Україні в 1941-1946 рр.- Дис... д.іст.н.- К., 1999; Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.).- Дис... к.іст.н.- К., 1999; Гридіна І.М. Православна церква під час Другої світової війни (1939 – 1945 рр.): людський вимір.- Дис... к.іст.н.- Донецьк, 2001.

¹⁷⁰ Див., напр.: Смирнов С.А. Православ'я в контексті сучасних соціально-політичних процесів в Україні (90-ті роки ХХ ст.).- Дис. ... к.політ.н.- К., 1998; Драбинко А. Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории).- К., 2002.

¹⁷¹ Волошин Ю. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті (історико-демографічний аспект).- Полтава, 2005; Волошин Ю. Старовіри Гетьманщини в Генеральному описі Лівобережної України // Київська Старовина.- 2002.- №2.- С.117-142; Таранец С. Старообрядчество Подолии.- К., 2000; Саган О. Старообрядництво в Україні // Історія релігій в Україні. У 10-ти т.- Т.3.- К., 1999 та ін.

¹⁷² Жилко С. Без апологетики. Витоки оновлення православної церкви в Україні.- Житомир, 2000; Киридон А. Обновленство в Україні: причини виникнення та спроби періодизації // Історична пам'ять.- 2000. - № 1-2; Тригуб О.П. Українське обновленство у другій половині 20-х років ХХ ст. // Історична наука: проблеми розвитку.- Луганськ, 2002.- С. 62-64.

¹⁷³ Галуха Л.Ю. Особливості автокефалії та інституалізації ПЦ в Польщі (1918-

Значну увагу у своїх наукових розвідках українські історики та релігієзнавці приділили персоналіям – дослідженню життєвого шляху та творчої спадщини визначних особистостей, громадських та церковних діячів, які сприяли відродженню та утвердженню в Україні принципів Українського Православ'я. Серед найбільш значимих праць можна назвати розвідки, присвячені Петру Могили, Дмитру Тупталу (Ростовському), Іларіону (Огієнку), Лазарю Барановичу, Іоаникію Галятовському, Василю Липківському, Арсену Річинському, Олександру Лотоцькому, Євгенію Болховітінову¹⁷⁴ та іншим діячам православ'я. Окрім спеціальних наукових розвідок, багатьом із цих персоналій були присвячені наукові конференції. Так, ювілей митрополита Петра Могили у 1996 р. відзначався не лише в Україні, але й на рівні ЮНЕСКО. Митрополиту Іларіону (Огієнку) присвячені періодичні Огієнківські, а

1939 рр.)- Дис. ... к.іст.н.- К., 1997; Вишневський В. Трагедія православних церков у Польщі // Пам'ятки України.- № 4'90/1'1991.- С. 18-19; Швецов Ю.В. Взаємовідносини Православної Церкви та держави в Болгарії у 1878-1915 роках.- Дис. ... к.істор.н.- К., 1994; Посулько О.М. Історія нової Сербії та Слов'яносербії (1751-1764 рр.): Дис... к.іст.н.- Дніпропетровськ, 1997; Саган О.Н. Македонська православна церква – 17 століть боротьби за визнання // Людина і світ.- 1996.- № 11-12; Преловська І. Проблеми набуття Грузинською (Іберійською) Церквою автокефалії у 1917 р. і значення цієї події у справі боротьби за автокефалію Української Церкви в 1921 р. (огляд архівних джерел та періодики) // Православний вісник.- 1998.- № 1-2.- С. 36-40; № 3-4.- С. 51-53; № 5-6.- С. 50-52; Гаюк І.Я. Вірменська апостольська Церква як специфічний феномен християнського світу.- Дис. ... к.філос.н.- К., 2003 та ін.

¹⁷⁴ Феномен Петра Могили. Збірн. праць.- К., 1996; П.Могила: богослов, церковний і культурний діяч. Збірн. праць.- К., 1997; Нічик В.М. Петро Могила в духовній історії України.- К., 1997; Кабанець Є. Петро Могила та історія архітектурної реставрації церкви Спаса на Берестові в Києві // Хроніка 2000.- 2004.- Вип. 60.- С. 466-479; Семчинський С. Петро Могила – митрополит, учений // Пам'ять століть.- 1997.- №3.- С. 114-159. Климов В.В. Святитель Димитрій (Данило Туптало).- Львів, 1995; Тіменник З. Іван Огієнко (митрополит Іларіон). Життєписно-бібліографічний нарис.- Львів, 1997; Чорна Л.С. Проблема становлення українського суспільства у філософії Лазаря Барановича.- Дис. ... к.філос.н.- Чернігів, 2000; Панчук Г.А. Науково-педагогічна спадщина Іоаникія Галятовського.- Дис. ... к.пед.н.- Хмельницьк, 2004; Український церковно-визвольний рух і утворення УАПЦ.- К., 1997; Зінченко А.Л. Визволитися вірою: життя і діяння митрополита Василя Липківського.- К., 1997; Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості /ред. А.Колодного, О.Сагана.- Тернопіль, 2000; Дудко О.О. О.Лотоцький // Історичний журнал.- 2003.- №6.- С.45-54; Київський Болховітіновський збірник.- К., 1993.

Арсену Річинському – Річинські читання, за наслідками яких виходять збірники праць.¹⁷⁵

Окремим напрямом розвитку українського релігієзнавства є регіональна конфесійна історія, яка включає в себе історію окремих монастирів, визначних храмів,¹⁷⁶ локальне історіософське осмислення закономірностей розвитку церков в історичних регіонах країни – на Київщині,¹⁷⁷ Волині,¹⁷⁸ Поділлі,¹⁷⁹ Галичині,¹⁸⁰ Слобідській Україні,¹⁸¹ Криму.¹⁸²

¹⁷⁵ Огієнківські читання. Наук. збірн.- К., 1997; Велетень науки. Ювілей Івана Огієнка.- К., 1997; А.Річинський – ідеолог Українського православ'я. Наук. зб.– Київ-Тернопіль-Кременець, 1998; Духовність – народові (до 110-річчя А.Річинського). Наук. збірн.- К., 2002.

¹⁷⁶ Колодний А., Филипович Л. Православні монастирі на Україні.– Ч.1-2.– К., 1990; Бобровський Т.А. Печерні монастирі й печерне чернецтво в історії і культурі середньовічного Києва.– Дис. ... к.іст.н.- К., 1995; Тур В.Г. Православні монастирі Криму у XIX – на поч. XX ст.- К., – 1999; Горін С.М. Православні монастирі Волині другої половини XV – середини XVII ст.: чисельність, статус, релігійно-культурні функції. Дис... к.іст.н.- Львів, 2000; Абдуллаєва М.А. Православні храми та монастирі Криму як осередки духовного життя грецького населення (кінець XVIII – 30-і роки XX ст.).- Дис... к.іст.н.- К., 2001; Ломачинська І.М. Православне чернецтво в Україні як суспільний феномен.- Дис. ... к.філос.н.- К., 2001; Марголіна І. Кирилівська церква в історії середньовічного Києва.- К., 2001; Кузьмук О.С. "Козацьке благочестя". Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII-XVIII ст.: еволюція взаємовідносин.- К., 2006 та ін.

¹⁷⁷ Ластовський В.В. Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія).- Черкаси, 2002; Харишин М.В. Київська митрополія другої половини XVI – XVII століть: історико-політичний аналіз.- Дис. ... к.іст.н.- К.– 1994; Чиркова О.А. Православна церква в Україні в кінці XVIII – XIX ст. (на матеріалах "Киевских епархиальных ведомостей" и "Полтавских епархиальных ведомостей").- Дис. ... к.іст.н.- К., 1998; Зема В.С. Православні полемічні твори у Київській митрополії середини XVI – поч. XVII ст.: зміст і ідеологія.- Дис. ... к.іст.н.- К., 2004.

¹⁷⁸ Жилюк С.І. Російська ПЦ на Волині (1793-1917).- Дис. ... к.іст.н.- К., 1994; Борщевич В.Т. Українська ПЦ на Волині у 20-40-х роках XX ст.- Дис. ... к.іст.н.- Луцьк, 2000; Милусь В.І. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-ті роки XX ст.- Дис. ... к.іст.н.- Луцьк, 2002.

¹⁷⁹ Кошель О.М. Краєзнавство, історія й культура Поділля у діяльності представників православної та римо- католицької конфесій XIX – поч. XX ст. Дис... к.іст.н.- Чернівці, 1999; Релігія і церква в Подільському регіоні: історія і сучасність. Наук. збірн. / ред В.Олуйка, А.Колодного.- Хмельницький, 2002.

Ціла низка цікавих розвідок присвячена аналізу православних ЗМІ. Як доводять автори досліджень,¹⁸³ церковна періодична література, при методологічно правильному її аналізі, є надзвичайно важливим джерелом хронологічного розвитку подій та висвітлення реального стану релігійності в тому чи іншому регіоні. На жаль, нинішній стан систематизації й збереження навіть офіційних інформаційних видань Церков,¹⁸⁴ не говорячи вже про окремі, часто невдалі церковні інформаційні проекти, бажають кращого. А потреба в архівації справ велика. Вже зараз, коли ще живі свідки подій початку 90-х років м.ст., зустрічають різні, аж до протилежностей, їх інтерпретації. Можна лише уявити, яка буде через 20-30 років варіативність інтерпретацій розвитку православних церков в Україні у 90-х роках ХХ ст., коли, із-за відсутності архівів (формування яких носить випадковий характер), мало не єдиним першоджерелом подій буде періодика, повідомлення ЗМІ та ті з інтернет-сторінок церков, які залишаться на той час. Титанічну роботу у напрямі збереження та хронологізації інформації із православної проблематики проводить фактично єдиний в Україні (такої направленості) часопис “Релігійна панорама”.

Важливе значення для популяризації знань про православ'я в Україні і світі мають навчальні посібники та підручники із релігієзнавства, які з другої половини 90-х років м. ст. масово почали виходити в Україні – майже кожен вуз країни намагається мати власний підручник із цієї дисципліни. Проте ступінь висвітлення православної

¹⁸⁰ Кметь В.Ф. Львівська єпархія у XVI – поч. XVII ст.- Дис. ... к.іст.н.- Львів, 2001.

¹⁸¹ Історія Харківської єпархії. Зб.- Харків, 1999; Кравченко О.В. Благодійницька діяльність православної церкви у Харківській єпархії (1799-1917 роки).- Дис. ... к.філос.н.- Харків, 2003; Лиман І.І. Православна церква на Півдні України (1775-1861 рр.).- Дис. ... д.іст.н.- Харків, 2005.

¹⁸² Канталінська Ж.В. Відносини радянської держави та православної церкви в Криму в кінці 40-х – на початку 60-х років ХХ ст.- Дис. ... к.іст.н.- Сімферополь, 2003; Змерзлий Б.В. Політика радянської держави щодо Російської ПЦ у Криму у 1921 – 1929 роках.- Дис. ... к.іст.н.- Сімферополь, 2000.

¹⁸³ Див., напр.: Дениско Л.М. Релігійні православні періодичні видання ХІХ – поч. ХХ ст. у фондах НБУ.- К., 2001; Гузенко С.М. Висвітлення проблеми історії Церкви України-Руси на сторінках журналу "Труды Киевской духовной академии".- Дис. ... к.іст.н.- К., 2002; Денисенко В.А. Часопис "Киевские епархиальные ведомости" в історії національно-духовного життя України (1861-1918).- Дис. ... к.іст.н.- К., 2004.

¹⁸⁴ “Офіційна хроніка УАПЦ”, “Інформаційний бюлетень УПЦ КП”, “Наша віра”, “Православний вісник”, “Голос православ'я” та ін.

тематики в них різна – від кількох сторінок найбільш загальної інформації¹⁸⁵ до розгорнутої характеристики всіх диптихіальних православних церков.¹⁸⁶ Особливістю українських підручників є також і те, що в них значна увага приділяється саме історії православ'я в Україні, його особливостям, сучасному стану і перспективам розвитку.¹⁸⁷ В цьому аспекті відзначимо навчальний посібник за авторством к.філос.н. А.Гудими, де дається розгорнуте поняття Українського Православ'я, методичні поради з його вирізнення і подальшого дослідження.¹⁸⁸

І останній блок, на який необхідно звернути увагу при аналізі стану і тенденцій дослідження православ'я в Україні – це переклад і дослідження конфесійних першоджерел та архівних документів. Якщо говорити про догматично-канонічний корпус православ'я, то стан його дослідження і перекладу українською нині знаходиться практично у зародковому стані. Про створення богословсько-світського центру на кшталт "Православная энциклопедия", який уже кілька років працює у Москві, нам можна лише мріяти. Вже дев'ять років поодинокую працю у цьому напрямі залишається видана у Харкові книга православних канонів українською мовою.¹⁸⁹ На жаль, не системно досліджуються й ті чи інші аспекти віровчення конфесії.¹⁹⁰

Жорсткий диктат із Москви й активне "перекачування мізків" у митрополію, що тривало десятиліттями, фактично залишило православ'я в Україні, за невеликим винятком,¹⁹¹ без крупних богословів. І лише зараз

¹⁸⁵ Калінін Ю.А., Харьковщенко Є.А. Релігієзнавство. Підручник.- К., 1995; Релігієзнавство. Навч. посібник. За ред. М.Рибачука.- К., 1997; Бублик С.А. Релігієзнавство. Навч. посібник.- К., 1998; Ерьшев А.А. Религиоведение. Учебное пособие.- К., 1999; Черній А.М., Лахно А.І. Релігієзнавство.- Навч. посібник.- К., 2002; Релігієзнавство. Навч. посібник.- К., 2006 та ін.

¹⁸⁶ Калінін Ю.А., Лубський В.І. Релігієзнавство. Курс лекцій.- К., 1996; Релігієзнавство. Підручник. За ред. М.Рибачука.- К., 2000.

¹⁸⁷ Аляев Г.Є., Горбань О.В., Мешков В.М. Лекції з релігієзнавства. Навч. посібник.- К., 1996; Головащенко С.І. Історія християнства. Курс лекцій.- К., 1999; Ходькова Л.П. Релігієзнавство. Навч. посібник.- Львів, 2000; Яроцький П.Л. Релігієзнавство. Навч. посібник.- К., 2004.

¹⁸⁸ Гудима А.М. Релігієзнавство. Навчально-методичний посібник.- Тернопіль, 2000.

¹⁸⁹ Джерела канонічного права Православної Церкви / Пер. з грецької Я.Туркала.- Вип. I.- Харків, 1997.

¹⁹⁰ Див.: Жиртуєва Н.С. Ісихазм в духовній культурі України. Дис. ... к.філос.н.- К., 2000.

¹⁹¹ Див. доробок патріарха Філарета, зокрема: Філарет, патріарх Київський і всієї Руси-України. До питання про Баламандську угоду // Український богослов.-

підходить перше покоління богословів та істориків "теоретичного" православ'я, які можуть щось самостійно напрацьовувати, а не інтерпретувати московські та дореволюційні (до 1917 року) дослідження.¹⁹² А тому українським релігієзнавцям приходится працювати переважно із православною періодикою, де інколи друкуються статті нової генерації українських богословів.¹⁹³

Проблема високопрофесійного дослідження історії та сучасного стану православ'я в Україні стосується не лише церковних, але й світських релігієзнавців та істориків церкви. Останні головну свою увагу зосередили переважно на дослідженні українських (російські архіви важкодоступні для українських дослідників) архівів органів державної влади, куди були передані значна частина церковних архівних справ (вказані монографії В.Пашенка, Ю.Волошина, Г.Надтоки, А.Киридон, О.Ігнатуші та ін.). Проте перевидання резонансних архівних справ залишаються рідкістю. Певним винятком із цього є академічне видання документів і матеріалів Першого Всеукраїнського православного церковного Собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р., здійснене науковцями Інституту археографії та джерелознавства НАНУ.¹⁹⁴

2003.- №2.- С. 55-62.

¹⁹² Див., напр.: напрацювання УПЦ КП щодо соціальної доктрини церкви; Димитрій (Рудюк), архимандрит. Історико-канонічні основи автокефалії Української Православної Церкви: Дис. ... к. богосл. н.- К., 2000; Ісиченко Ігор, архієпископ. Монашество Давнього Єгипту.– Харків, 2002; Йосифчук Михайл, св. Проблема автокефалії Української Православної Церкви в часи правління Директорії Української Народної Республіки у 1918-1922 рр. Дис. ... к.богосл.н.– К., 2001 та ін.

¹⁹³ Корпус статей українських богословів є достатньо великим, а тому ми перерахуємо лише назви видань. Значну роботу у популяризації українського богослов'я проводить УПЦ КП. А це: журнали "Труди Київської Духовної Академії", "Український богослов", "Православний вісник", а також Інформаційний бюлетень, газета "Голос православ'я" тощо. В УПЦ МП виходять також "Труди Київської Духовної Академії", "Православний вісник", біля півсотні газет, серед яких відзначимо "Православну газету" та "Подільські єпархіальні відомості". Важливим джерелом є також інтернет-сторінки більшості крупних установ цих церков. На жаль, фактично зупинився час для УАПЦ – нові статті і навіть інформаційні матеріали у цій церкві є рідкістю, а веб-сторінка обновлюється вкрай нерегулярно.

¹⁹⁴ Перший Всеукраїнський православний церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р. Документи і матеріали /Упорядники Михайличенко Г.М., Пилявеч Л.Б., Преловська І.М.- Київ-Львів, 1999.

Відтак ми можемо констатувати, що українські школи релігієзнавців, а також істориків, політологів та інших фахівців, які займаються дослідженням історії та особливостей розвитку православ'я, пережили своє становлення і поступово нарошують оберти. Це стосується насамперед виходу за "містечкові" межі тематики нових наукових досліджень – все частіше об'єктами дослідження стають закордонні православні церкви або ж проводиться їх компаративний аналіз, аналізується проблематика, що зачіпає розвиток усіх (чи групи) православних церков.

Тісна співпраця релігієзнавців та богословів на ниві незаангажованого дослідження православ'я в Україні та світі може дати значний позитивний результат не лише для вивчення особливостей та історії православ'я в Україні, але й, за умови врахування зауважень і напрацьовань вітчизняних фахівців,¹⁹⁵ це допоможе православним віруючим усвідомити себе в контексті світового процесу розвитку Вселенського православ'я.

5. КАТОЛИЦИЗМ УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Дослідження католицизму по праву є одним з чільних напрямків в роботі релігієзнавців. Адже його розвиток після II Ватиканського Собору, коли він значною мірою відновив свій визначальний духовний і моральний вплив у своєму традиційному ареалі та набув вражаючу кількість визнавців поза його межами, відзначається якісними трансформаціями, які потребують уважного вивчення. Якщо сьогоднішні характеристики поступу католицизму (модернізація, інкультурація, динамізм) будуть актуальні й у осяжному майбутньому, то цілком правомірно очікувати, що католицька Церква в цілому впоруватиметься з внутрішніми труднощами та порівняно більш-менш успішно шукатиме відповідь на виклики історії, а відтак утримає свої визначні позиції у світі й продовжить їх розширювати в Україні зокрема.

Студіювання діяльності католицьких конфесій в академічних осередках, а насамперед в столичному центрі релігієзнавчої галузі України, мають ряд суттєвих переваг. В них вони можливі як найбільш

¹⁹⁵ Див.: Колодний А. Християнство тільки починається // Історія релігій в Україні.- Кн.2.- Львів, 2001.- С. 71-75; Саган О. Основні проблеми європейського розвитку православ'я // Християнство. Контекст світової історії і культури.- К., 2000.- С. 41-44; Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан.- К., 2004 та ін.